

- Barry Commoner, *The Poverty of Power, Energy and the Economic Crisis*, London 1976.
- Barry Commoner, *The Closing Circle*, 1971.
- Herman Daly, *Steady State Economics*, San Francisco 1977.
- Herman Daly, *The World Dynamics of Economic Growth. The Economics of Steady State*, *American Economic Review*, May, 1976.
- Herman Daly (ed.), *Toward a Steady State Economy*, San Francisco 1973.
- Isaac D. Balbus, *Marxism and Domination*, Princeton University Press, 1982.
- Marx-Engels, *Izbrana dela*, zv. I., 1977.
- Elisabeth in Tor Inge Romoeren, *Marks i ekologija*, *Marksizam u svetu*, 1975, št. 10.
- L. I. Gurvič, *Roľ prirodnih bogastv v razvitju proizvoditel'nyh sil*, Moskva 1961.
- Donella Meadows idr., *Groping in the Dark*, John Wiley, 1982.
- David Bolter, *Turing's Man. Western Culture in the Computer Age*, 1984.
- Robert Schurman, *Technology and the Future. A Philosophical Challenge*, Toronto 1983.
- Georgescu Roegen, *Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, 1971.
- Norman Clarke, *The Political Economy of Science and Technology*, Oxford 1985.
- Entropy Minimax Sourcebook, vol. 1-4, ed. Ronald Chistensen, *Entropy Limited* Lincoln Massachusettes 1980-1983.
- Roľ geografičeskogo faktora v istorii dokapitalističeskikh obščestv, Leningrad, Nauka, 1984.
- Čelovek i priroda, Moskva 1980.
- Obščestvo i priroda, Moskva 1981.
- Pervobytnyj čelovek, ego material'naja kul'tura i prirodnaia sreda v plejstocene i golocene/Paleolit i neolit), Moskva 1973.
- V. D. Blavatskij, *Priroda i antičnoe obščestvo*, Moskva 1976.
- Andrej Kirn, *Ekološka kriza, zveza komunistov in znanstvenotehnološka revolucija*, *Teorija in praksa* št. 1-3, 1986.
- Andrej Kirn, *Entropija svobode in svoboda za entropijo*, *Teorija in praksa*, št. 1-2, 1985.
- Andrej Kirn, *Ekološke meje in protislovja družbenega razvoja v: Pasti razvoja. Ekološke študije*, Založba Komunist, Ljubljana 1985.

BOGOMIR KOVAČ

Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj

1. Namesto uvoda

Ekonomska ideologija gradi svoja spoznanja na predpostavki redkosti, istočasno pa predpostavlja neomejenost in reverzibilnost naravnih in družbenih procesov (npr. »Sayeva dogma«), neprotislovnosti produkcije in reprodukcije, kolikor delujejo »naravne tržne zakonitosti«, »nevidna roka« njegovega konkurenčnega mehanizma, čeprav je zgodovinski razvoj postregel z drugačnimi dokazi: redkost je v bistvu pomanjkanje, produkcija je v bistvu poraba, produkcijski faktorji so ireverzibilni in družbena reprodukcija je v bistvu vedno bolj entropična.

Teoretska tradicija marksizma in praksa socializma nista nikoli zadovoljivo odgovorili na vprašanje družbenega in tehnološkega obvladovanja narave. Ideologija komunizma je pač ohranila neprotislovno meščansko prosvetljijsko podobo veličastnega obvladovanja narave, gospodovanja nad njo, četudi jo preobleče v domišljeno Feuerbachovo formo: naturalizem = humanizem = komunizem. Marx je sicer opazil, vendar premalo poudaril (*Grundrisse*), da gospodovanje nad naravo ne more biti ločeno od gospodovanja nad ljudmi: odprava zadnjega je

hkrati sprememba prvega in nasprotno, njegova objektivizacija in subjektivizacija pa nikakor nista združljivi z dominacijo, zato je prisvajanje narave možno le ob upoštevanju in spoštovanju narave same, njenih (ekoloških) zakonov.

Za Marxa ima narava ravno tako svojo zgodovino kot družba (od tod tudi njuno metaforično zamenjevanje – »naravne« družbene zakonitosti), zato moramo naravo dojeti in vzeti kot substanco družbenega, ki človeško, družbeno zgodovinsko eksistenco vedno znova zvede na materialne temelje zgodovine, na »naravno« družbeno ekonomsko bazo. Marx na tem mestu uvaja kategorijo produkcijskega načina in v njegovo večplastnost postavlja tudi splošno družbeno določenost ekonomskega in ekološkega problema in z njim opredeljuje teoretsko polje politično ekonomske analize. Marksistična teorija je običajno spregledala navidezno obrobno, vendar vsebinsko izredno pomembno določitev produkcijskega načina kot »načina življenja«, ki poleg globalnih strukturnih in zgodovinskih razmerij vključuje tudi »raven vsakdanjega« (A. Heller), raven ekološke problematike, ki ravno skozi to kategorijo vstopa v središče politično ekonomske obravnave.

Prostor in čas (vsakdanji in zgodovinski) imata v tej konstelaciji dve temeljni dimenziji: entropičnost in ireverzibilnost. Obe v svoji univerzalnosti zadevata vse človeške aktivnosti, družbeno eksistenco, način življenja in širše zgodovinsko – produkcijski način, postavljata kvantitativne in kvalitativne meje razvoja, opredeljujeta cilje in sredstva, vrednote in vrednosti, iluzije in upanja, naperjena proti naraščajoči entropijski vrednosti sodobne človeške civilizacije. Ekologija je obe dimenziji zaostri do temeljnih civilizacijskih razsežnosti, ki zahteva tehnološko, ekonomsko, politično, sociokulturno, vrednotno, integralno spremembo civilizacijskega modela, načina življenja in produkcijskega načina pričakovane in željene prihodnosti.¹

Če je ekološka problematika sestavni del »načina življenja«, ki vstopa kot partikularna in zgodovinsko heterogena opredelitev produkcijskega načina v teoretsko polje politične ekonomije, in če hkrati priznavamo univerzalno delovanje ekološke entropičnosti in ireverzibilnosti v vseh zgodovinskih produkcijskih načinih (ne glede na njihovo tipizacijo in periodizacijo), potem je razvoj ekonomske vrednosti (ki sovпада z univerzalnim nazivom politične ekonomije) od samega začetka povezan z ekološkim arhetipom: človek (družba) – narava.²

Če je Marx kasneje pridal ekološki problematiki industrijskega vzpona meščanske civilizacije družbeno razredno dimenzijo, pa je kasnejša ekonomska teorija, ne glede na predmetno ali razredno usmerjenost, ostala vpeta v neproblematičnost družbenega značaja tehnologije in človekovega gospodovanja nad naravo ter optimističnost Smithovega modela družbenega razvoja. Prevladujoča neoklasična sinteza v ekonomski teoriji v svojem pozitivizmu gladko spregleda problem entropičnosti in ireverzibilnosti ekonomskih procesov, med ekonomskimi, tehnološkimi in ekološkimi zakoni ne vidi nobenega neskladja, njen »homo economicus« pa ni opredeljen niti do družbe niti do narave, temveč zgolj v razmerju do samega sebe, kot abstrakten in izoliran individuum, ki se ponaša zgolj po zakonih menjalne (tržne) ekonomije.

¹ Obširneje o naravi kot paradigmi družbenega razvoja piše v svojem delu R. Milosavljević, *Društvo na planeti zemlji* (Zapisi, Beograd 1982), ki je trenutno najboljšo sociološko delo na ekološkem področju (glej tudi R. Milosavljević, *Environment, ideology et science*, Editions Anthropos, Paris, 1978).

² Podrobneje glej v A. G. Fischer, F. M. Peterson, *The environment in economics. A survey*, *Journal of Economics Literature*, 1976, št. 1, str. 1–4.

Ekonomska teorija je običajno zaobsežena in zaposlena s problemom tržne alokacije in distribucije relativno redkih (toda ne omejenih) produkcijskih faktorjev in dohodka sorazmerno njihovi relativni učinkovitosti pri zadovoljevanju (efektivnih) družbenih potreb, naravno okolje pa je pri tem omejeno zgolj na prostor omejenih produkcijskih faktorjev (glede na efektivno povpraševanje) in naravnih lepote, ki lahko prispevajo h kvaliteti življenja (na to opozarja že S. Mill, na prelomu stoletja pa je to osrednji cilj ameriškega gibanja za ohranjanje naravnega okolja in njegovih lepote). Ekonomska teorija se je mnogo bolj kot s konkurenčno uporabo okolja (naravnih lepote) ukvarjala s preučevanjem ekonomskih posledic uničevanja okolja – od Marshallove analize »zunanjih učinkov« na začetku stoletja do Pigoujeve zastavitve »ekonomike blagostanja« v tridesetih letih, ki vpelje razlikovanje med mikro in makroekonomskimi kategorijami (privatni in družbeni produkt, stroški, koristi) in kasnejše analize ekoloških problemov v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko tovrstne razprave dosežejo teoretski vrhunec (seveda bolj kvantitativne kot kvalitativne narave). Šele šestdeseta leta pomenijo dokončni prodor posebne »ekonomike okolja«, s čimer je medsebojna povezanost ekonomskega in eko-sistema postala sestavni del sodobne ekonomske analize.

Temeljno vprašanje, ali so ekonomski zakoni hkrati tudi ekološki zakoni, ali je ekonomska racionalnost hkrati tudi ekološka racionalnost, pa je pri tem ostalo odprto, saj je odvisno od razumevanja same ekonomske teorije in prakse, njenih zgodovinsko institucionalnih oblik in ideološke zastavitve, kjer se pozitivno spoznanje (pozitivizem je pri tem poseben problem) vedno prepleta z normativnim, znanstveno z ideološkim. Če namreč ekonomske procese razumemo v arhetipu tržnega liberalizma, avtonomnih in izoliranih ekonomskih subjektov, konkurenčnosti, maksimizacijske logike, enostranskosti profitnega motiva, potem je »ekonomska racionalnost« homo economicusa v principu nasprotna »družbeni racionalnosti« (eko-racionalnosti) homo socialista. Če je torej ekonomska teorija izrazito zaobsežena z načinom gospodarjenja (kako alocirati relativno redke produkcijske faktorje in dobrine na alternativna ekonomska področja, da bi maksimirali zadovoljevanje podjetniških in gospodinjskih potreb), če se ukvarja zgolj s preučevanjem človeške aktivnosti med cilji in sredstvi ter njihovo alternativno uporabo, potem takšna razlika nedvomno obstaja (način gospodarjenja opredeljujejo naslednje kategorije: ekonomsko bogastvo in človekovo blagostanje, redkost ekonomskih dobrin in produkcijskih faktorjev, tržna menjava in cenovna kalkulacija, alternativni izbor in procesi optimalizacije ciljev). Očitno takšno razumevanje ekonomskih zakonov spregleda globljo tehnološko povezanost in odvisnost družbenih procesov (na to so opozorile že cambriške kontroverze kapitala), spregleda širše institucionalno okolje, produkcijske in razredne odnose, skratka zgodovinski okvir in entropijske procese narave kot sestavni del ekonomskih razmerij. S širšega kvalitativnega vidika načina produkcije, ki subsumira tudi temeljne sestavine načina gospodarjenja (seveda ne v posebnostih kapitalistične institucionalizacije), je mogoče postaviti naslednje aksiomatične trditve:

1) ekonomski zakoni kljub materialno tehnični dimenziji veljajo samo kot družbeno zgodovinski zakoni;

2) ekonomski zakoni kot družbeno zgodovinski zakoni ne morejo dolgoročno nasprotovati ekološkemu zakonu;

3) ekonomska racionalnost kot družbena racionalnost ni dolgoročno nasprotna ekološki racionalnosti.

Ne glede na zgodovinsko institucionalne sisteme je edina racionalna družbena perspektiva takšen nizko entropičen način gospodarjenja in takšen produkcijski način, ki bo pozitivno, dolgoročno tendenčno uresničeval zgornje aksiomatične trditve. Z drugimi besedami: nadaljnji človeški (civilizacijski) razvoj je mogoč samo ob upoštevanju (četudi protislovnem, postopnem in dolgoročnem) omejenosti in prepletenosti ekonomskih, ekoloških in družbenih procesov. Ekonomija je nasprotna ekologiji samo v svoji specifični idološki in zgodovinsko institucionalni posredovanosti (neoklasična ekonomska teorija in arhetip kapitalističnega sistema, utemeljenega na enostranskosti »ekonomskega stroja« blagovne produkcije).

2. *Okolje kot svobodna in ekonomska dobrina*

Z ekonomskega vidika je ekonomska dobrina relativno svobodna, kadar je obilna, oz. kadar je njena uporaba brezplačna in potemtakem nima cene ter ne sodeluje v procesu ekonomskega kalkuliranja (ne glede na »privatnost«, »kolektivnost« ali »družbenost« določenega »načina gospodarjenja«). Če je okolje svobodna dobrina, preprosto ni sestavni del ekonomskih procesov, temveč zgolj materialni (naravni) temelj gospodarjenja, njegov zunanji, neodvisen pogoj, ki je ravnodušen do ekoloških posledic ekonomskih procesov. Brezplačna uporaba naravnega okolja je zato temeljni ekonomsko posredovani vzrok njegove enostranske, škodljive uporabe in izrabe, njegove naraščajoče entropije. Če priznamo ekosistemu vlogo ekonomske dobrine zaradi njegove omejenosti (tokrat globalne), ireverzibilnost in entropičnost, potem je s tem povezan proces njegovega vrednotenja, cenjenja, ekonomskega kalkuliranja na mikro in makro ekonomski ravni, razmejevanje notranjih in zunanjih koristi in škod, stroškovnih nosilcev zaradi obremenitve s stroški okolja, možno preprečevanje in omejevanje ekoloških stroškov s pomočjo tržnih zakonitosti, ekonomske politike države in podobno. Skratka: okolje mora postati ekonomska dobrina, da bi lahko z njim ekonomizirali.

V ekonomski teoriji okolje pogosto obravnavamo tudi kot »javno dobrino« – to je dobrino, za katero je značilno, da povečanje porabe pri enem ekonomskem subjektu ne zmanjša razpoložljivega obsega dobrine pri drugih ekonomskih subjektih (na primer zrak, voda, . . .). To razlikovanje je pomembno pri obravnavi »zunanjih učinkov«, ki nastanejo pri produkciji določene dobrine, kjer se javne dobrine v bistvu ponašajo z neomejenimi »zunanji učinki«, katerih cena je enaka nič in zato niso predmet ekonomske kalkulacije.

3. *Ekonomska vrednotenje okolja*

Ekonomska ideologija blagovne produkcije obeta, da je mogoče doseči optimalno družbeno ravnovesje tudi na mejnem področju eko-sistema; dovolj je, če upoštevamo tržne zakonitosti in svobodno konkurenčno mobilnost produkcijskih faktorjev. Kako deluje alokativna, distributivna, selektivna in informativna funkcija cene pri okolju kot ekonomski dobrini? Kje so vzroki, da tržna cena in tržno gospodarstvo ne zagotavljata optimalnega uravnavanja naravnega okolja?

Če zanemarimo objektivno nujnost planiranja, ekonomske politike in eko-

nomske strategije razvoja, potem je vzrok tržne neuspešnosti na tem področju, paradoksalno, v njegovi omejenosti: cenovni sistem ne zajema vseh produkcijskih faktorjev, zato ne omogoča pravilne in racionalne kalkulacije, hkrati pa lahko konkurenčni mehanizem (ob predpostavki njegove nemonopoliziranosti) deluje samo kot univerzalni mehanizem (samo tako lahko izraža oportunitetne stroške vseh produkcijskih faktorjev in ekonomskih dobrin). Z drugimi besedami: trg je neuspešen ekonomski mehanizem zaradi svoje omejenosti – in ne nasprotno – čeprav bomo morali ta sklep kasneje dopolniti, ker velja samo v določenem »tržnem koridorju«, kjer je okolje mogoče neposredno opredeliti kot ekonomsko dobrino podjetja ali gospodinjstev. Dokler je cena naravnega okolja enaka nič, potem cena blaga ne izraža oportunitetnih stroškov uporabe naravnega okolja, kar vpliva na presežno povpraševanje in presežno ponudbo, po ekološko škodljivih in problematičnih produkcijah in produktih. Nasprotno pa pozitivna cena okolja zviša oportunitetne stroške, spremenijo se relativne cene blaga in struktura produkcije in poraba se bo premaknila v korist ekološko čistejše produkcije in povpraševanja po teh produktih.

4. Ekonomiziranje zunanjih učinkov in družbenih stroškov okolja

Vsaka produkcijska dejavnost povzroča določene »notranje« in »zunanje« učinke (dohodke, stroške): negativni »zunani učinki« pomenijo določene družbene stroške, ker povečujejo stroške drugih podjetij oz. ekonomskih subjektov.

Izhodiščna predpostavka teorije blagostanja (Pigoujeva analiza) je, da obstaja razlika med ekonomsko racionalnostjo podjetja in narodnogospodarsko (družbeno) racionalnostjo, med »privatnimi« in »družbenimi« stroški ter produktom tako, da podjetniška ekonomska kalkulacija in učinkovitost še ni hkrati tudi družbeno zaželjena alternativa; zato tržno gospodarstvo samo po sebi ne zagotavlja s svojim tržnim mehanizmom optimalne alokacije produkcijskih faktorjev (blagostanje je v bistvu kategorija družbe kot celote – družbeno blagostanje par excellence in ne toliko blagostanje posameznika ali kolektiva). Izhodišče in kriterij blagostanja je t. i. Pareto optimum: gospodarstvo je v optimalnem položaju, ko noben ekonomski subjekt ne more več izboljšati svojega položaja, ne da bi zmanjšal koristnost drugega, oz. ko ne more povečati svojega blagostanja (koristnosti), ne da bi zmanjšal blagostanje drugega v okviru celote in tako tudi ne skupnega blagostanja te celote. S statičnega vidika si to lahko ponazorimo z optimalizacijskim procesom na krivulji enakega produkta, z dinamičnega vidika pa je zanimivejša posebnost t. i. kompenzacijskega principa: producent A lahko izboljša svoj položaj na račun B, če mu nadomesti dodatno izgubo koristnosti, kar očitno zahteva določeno prerazdelitev dohodka (velja spet mejno načelo »enakovrednosti« zadnjega dinarja, ki ga nekdo dobi ali izgubi). Od tod izvira razlika med privatno in družbeno kalkulacijo: zadnja je rezultanta (njeno notranjo hierarhičnost zanemarimo) vseh posameznikov in njihovih materialnih in vrednostnih kalkulacij, prva pa pomeni kalkulacijo s »kompenzacijskim učinkom«.³

Koncept Paretove optimalnosti v bistvu rešuje problem parcialnih ravnovesij, medtem ko iskanje skupnega optimuma (pri pogoju popolne konkurence) terja hkrati določeno družbeno funkcijo ciljev, ali drugače – optimalnost sistema je

³ K. Hjalte, K. Lidgren, I. Stahl, *Environmental policy and welfare economics*, Cambridge University Press, London, 1977, str. 7–14.

mogoča samo z upravljanjem eksternega faktorja (»zunanjih učinkov«) na temelju Paretove optimalnosti in maksimiranja funkcije družbenih ciljev. Ta eksterni faktor se v našem primeru razkriva v razlikovanju privatnih stroškov in privatnega produkta ter družbenih stroškov in družbenega produkta, ki nastaja zaradi smotrnosti oz. nesmotrnosti produkcijskega poseganja v naravno okolje. Za individualnega producenta se odločujoči privatni produkt in privatni stroški, omejeni zgolj na produkcijsko enoto (podjetje), pri čemer ne upošteva širših pogojev in posledic svoje produkcijske dejavnosti. Sprememba privatnega produkta pa je lahko večja ali manjša (negativna ali pozitivna) od spremembe celotnega (družbenega) produkta, ki ga ta inicialna sprememba povzroča v širšem družbenem gospodarskem okolju (sistemu). Podobno velja tudi za stroške: privatni stroški so različni od družbenih glede na zunanje učinke, stroške in koristi, ki jih povzročajo drugim producentom, gospodinjstvom oz. družbi kot celoti. Določitev privatnega produkta in stroškov običajno ni težavna (ob predpostavki obstoječega sistema cen), zahtevnejša pa je opredelitev družbenih stroškov in produkta.⁴

Dejansko imamo opraviti z dvema problemoma:

a) potrebno je zagotoviti neposredno ali posredno prisilo oz. ekonomske pogoje, da bodo ekonomski subjekti sprejeli družbene kriterije svoje optimalizacije;

b) potrebno je določiti, izmeriti, ovrednotiti te družbene kriterije, (o)ceniti družbene stroške in družbeni produkt, ki nastaja ob določenih »zunanjih učinkih«.

Kalkulacija družbene učinkovitosti in družbenih stroškov je temeljnega pomena za ekonomsko reševanje ekoloških problemov, pri čemer ekonomska znanost in praksa še vedno ne prazpolagata s preciznim načinom zajemanja in merjenja teh »zunanjih učinkov«, še vedno nimata merila vrednotenja omejenosti produkcijskih faktorjev, koristnosti dobrin na makroekonomski ravni (gre bolj ali manj za objektivno pogojene ocene, relativna razmerja . . .).

Če je ciljna funkcija opredeljena z varstvom okolja, potem je potrebno na mikro in makro ravni določiti optimalen položaj na temelju vrednostno izražene škode (družbenih stroškov) in koristi oz. celotnih stroškov za izboljšanje kvalitete okolja in celotne škode (družbenih stroškov) zaradi obremenjevanja okolja. Z vidika marginalne analize bi lahko zapisali dva optimalna pogoja:

a) Optimalen obseg produkcije pri podjetju z »negativnimi zunanjimi učinki« (družbenimi stroški) ne bo pri MC (mejni stroški podjetja) = ceni, temveč pri MC (podjetja) + MC (družbe) = ceni, kar pomeni, da bo pri »negativnih zunanjih učinkih« (pozitivnih družbenih stroških) optimalni obseg produkcije nižji kot pa pri upoštevanju zgolj privatnega produkta in privatnih stroškov;

b) Optimum kvalitete naravnega okolja družbe dobimo, ko se MC (mejni stroški) za izboljšanje kvalitete okolja izenačijo z MC družbe zaradi obremenjevanja okolja.

Seveda pa imamo tudi tu opraviti s problemom merjenja in določanja stroškov za izboljšanje kvalitete naravnega okolja, vrednotenja »negativnih zunanjih učinkov« in podobno. Običajno lahko, na primer, družbene stroške opredelimo s pomočjo objektiviziranih ocen (cost-benefit analiza, obračunske cene, ekonomski modeli . . .), ali pa s ceno, ki so jo porabniki pripravljene plačati. Tako je

⁴ Primerjaj W. Baumol, W. E. Oates, *The theory of environmental policy, externalities, public outlays and the quality of life*, Englewood Cliffs, Prentice Hall inc., 1975.

A. Bajt, Družbeni produkt in družbeni stroški, *Ekonomski revija*, št. 1, 1977, str. 5-16.

vprašanje vrednotenja kakovosti naravnega okolja oz. določanja cene naravnega okolja kot izhodišča njegove kalkulacije oz. ekonomske optimalizacije v bistvu še vedno odprto in problematično.

5. *Ekonomsko politično uravnavanje naravnega okolja*

Ugotovili smo, da je za obravnavanje naravnega okolja, njegovega varstva kot družbenega cilja, potrebna tudi določena ekonomska (gospodarska) dejavnost, ki vključuje: a) strukturiranost in delovanje ekonomskega sistema, b) ekonomsko strategijo razvoja (gospodarsko rast/razvoj) in c) ekonomsko politiko (gospodarjenje z naravnimi viri z družbenega vidika).

Ker bomo prva dva faktorja obravnavali na koncu razprave, si podrobneje oglejmo delovanje ekonomske politike in različne načine obremenjevanja (plačevanja) na ekološkem področju.

Na splošno govorimo o treh ekonomskih mehanizmih uravnavanja naravnega (pa tudi družbenega) okolja:

- a) Tržni mehanizem z decentraliziranim nadzorom in ekonomskimi sredstvi (ceno) uravnavanja optimalne kvalitete naravnega okolja;
- b) Državni mehanizem s centraliziranim nadzorom in politično ekonomskimi sredstvi optimalizacije naravnega okolja;
- c) Družbeno (kolektivno) dogovarjanje in sporazumevanje kot zavestno uravnavanje optimalnosti naravnega okolja.

Ob tem pa je hkrati tudi izredno pomembno, kdo kviri naravno okolje in koga zadevajo obremenitve, kdo bo poravnal stroške, ki ob tem nastajajo. Načelo, da mora vsak nositi stroške, ki jih s svojo dejavnostjo povzroča v širšem družbenem okolju (družbene stroške), lahko namreč razširimo tudi na druge ekonomske subjekte:

- a) Obremenitve povzročitelja: družbene stroške poravnava tisti, ki jih je povzročil;
- b) Obremenitve oškodovanca: družbene stroške poravnava oškodovanec (alternativni stroški);
- c) Obremenitve države: stroške po »kompenzacijskem principu« poravnava država.

Bistvo tržnega uravnavanja je v tem, da ima okolje zaradi svoje uporabne vrednosti tudi svojo menjalno vrednost oz. ceno, ki vpliva na alokativne, distributivne in selektivne alternativne produkcijske odločitve. Cena naravnega okolja vpliva, da se v ravnotežnem položaju oblikuje takšen obseg in struktura ponudbe in povpraševanja, ki ustreza splošnemu gospodarskemu ravnovesju oz. optimalni kvaliteti naravnega okolja. Že Pigou je na začetku stoletja ugotovil, da je velika napaka tržnega modela (sistema), da proizvedenci pokrivajo samo svoje lastne stroške, čeprav njihova produkcija povzroča tudi stroške drugim (družbene stroške), ki jih proizvedenci ne plačajo. V drugi polovici XX. stoletja pa je celo najbolj zadržim zagovornikom svobodnega tržnega modela (sistema) postalo jasno, da trg ne vodi (tudi v popolnem konkurenčnem položaju) k optimaliziranju družbenega blagostanja (Pareto optimum), še posebno ne ob upoštevanju negotovih »zunanjih učinkov« (razlikovanje »privatnih« in »družbenih« stroškov oz. produkta, družbenega produkta in kvalitete življenja, gospodarske rasti in gospodarskega razvoja . . .). Edina rešitev je bila, da se na trgu oblikuje cena škode, ki jo

povzročča »onesnaževanje« okolja in potem preko konkurenčnega mehanizma prisili ekonomske subjekte (povzročitelje škode ali celo oškodovance), da plačajo to ceno in tako v okviru oportunitetnih stroškov kalkulirajo in optimalizirajo tudi kvaliteto naravnega okolja.⁵

Popolna tržna rešitev je teoretsko možna (čeprav je njena optimalnost vprašljiva), vendar je zelo komplicirana in pogosto prignana celo do cinizma (obremenitev oškodovancev), hkrati pa institucionalno obstaja vrsto omejitev (monopolizacija . . .), ki že od samega začetka terjajo tudi določen državni intervencionizem.

Družbeni stroški so namreč lahko preveliki, da bi jih zmožel sam povzročitelj, lahko so dolgoročni in jih zato ne moremo zajeti v sedanosti, lahko so razporejeni na veliko število oseb (javna dobrina) in podobno. Država naj bi del stroškov internalizirala, bodisi z neposredno odmero davkov ali pa z neposrednimi investicijami, s svojo ekonomsko politiko, subvencijami oškodovancem in podobno. Država odmeri davek v vrednosti mejnega negativnega zunanjega učinka (Pigoujev davek), da bi podjetje zmanjšalo obseg produkcije do točke, ko se tržna cena izenači z »družbenimi« MC. Davek lahko država porabi za delno ali celotno »internalizacijo« družbenih stroškov, s čimer posredno ali neposredno zmanjšuje, omejuje ali kompenzira nastalo škodo zaradi »negativnih zunanjih učinkov«. Seveda pa niti obdavljenja niti plačilo nadomestil zaradi nastale škode še ne zagotavljata optimalizacije kvalitete naravnega okolja ali optimalne alokacije produkcijskih faktorjev (pogosto vpliva zgolj na redistribucijo dohodka). Davki seveda predpostavljajo, da državni organ lahko določi družbeno škodo (»negativne zunanje učinke«), na temelju katere potem obremenimo povzročitelja z ustreznim davkom. Delen približek je lahko določitev nekaterih standardov kvalitete naravnega okolja in potem predpisovanje davkov glede na dane standarde, ki prisiljujejo proizvajalce k ekološko racionalnejši produkciji glede doseganja standardov (ciljev – vanje je poleg količine mogoče uvrstiti tudi pomembno karakteristiko koncentracije). Takšen sistem zahteva namreč manj informacij in nižje administrativne stroške, čeprav tudi ta ne omogoča optimalizacije (standardi so namreč politično, eksterno določeni).

Tretjo možnost predstavlja neposredno sporazumevanje med ekonomskimi subjekti, ki se pojavljajo kot sredstvo in kriterij optimalizacije. Če je namreč vsak družbeni strošek recipročen, če zadeva vsak produkcijski proces vsaj dva gospodarska osebka, potem je mogoče doseči optimalen položaj v procesu medsebojnega dogovarjanja in sporazumevanja brez državnega vmešavanja in tržnega uravnavanja. Slabost takšne strategije je spet v njeni neizvedljivosti: če je število subjektov preveliko (in običajno je), potem je takšno dogovarjanje onemogočeno ali pa so stroški večji od koristi, ki jih prinaša – in tako dejansko povečuje družbeno entropijo, namesto da bi jo zmanjševal.

Običajno škoda oz. družbeni stroški zaradi »negativnih zunanjih učinkov« bremenijo samega povzročitelja; vendar pa že sprememba predpostavke popolne konkurence (na njej je utemeljen Paretoev optimum in Pigoujeva teorija blagostanja) in upoštevanje monopolne tržne strukture in konkurence omogočajo vnovično prevalitev bremena na tiste, ki ne posedujejo monopolne ekonomske moči. Če na primer država kot monopolist I. stopnje predpiše Pigoujev davek na

⁵ S. Kelman obravnava domete ekonomskih sredstev uravnavanja okolja v svojem delu, *What prices incentives, Economists and environmental*, Aufurn Hause Public Company, Boston, 1981.

onesnaževanje okolja, ga lahko monopolist II. stopnje (podjetje) prevali na druge ekonomske subjekte (porabnike), ki niso monopolizirani (porabniki kot monopolni sektor). Obstaja pa še drugačna razlaga: namreč, da lahko tudi v popolnem konkurenčnem modelu enostransko obremenjevanje povzročiteljev deluje proti Paretovem optimumu. Včasih namreč ni najbolj optimalno, če povzročitelj zaradi »negativnih zunanjih učinkov« omeji svojo dejavnost, temveč je lahko prilagajanje oškodovancev povezano z manjšimi stroški, kot pa preprečevanje in omejevanje ekološko škodljive produkcije (prizadeti se lahko sami zavarujejo, če se npr. preprosto odselijo iz ekološko ogroženega območja). Ekonomska teorija v svojem cinizmu (»nepriustranosti«) predvideva še več – ne samo da prizadeti zaradi družbene škode ne dobe nobenih nadomestil oz. odškodnine, temveč jih lahko tudi obdavčimo in tako vplivamo na njihovo »aktivno prilagajanje« negativnim zunanjim učinkom, če je to smotrnejše kot ekonomiziranje z ekološkimi stroški. Hkrati pa lahko država s pobiranjem »ekološkega davka« v celoti ali delno prevzame pokrivanje »ekoloških stroškov«, tako da relativno davčno breme porazdeli ali na povzročitelje ali pa na širše okolje, vključno z oškodovanci.

Ekonomske ukrepi seveda niso edina možnost uravnavanja okolja (obstaja lahko neposredna politična regulativa, prepovedi . . .), čeprav so običajno povezani z nižjimi administrativnimi stroški in zahtevajo manj informacij.

6. *Gospodarski razvoj in naravno okolje*

Zahteva po ustavitvi gospodarske rasti in tehničnega napredka je preprosta reakcija ekologistov in nekaterih ekonomistov na njuno enostransko ekonomsko fetišizacijo v povojnem ekspanzivnem razvoju (valu), ki je visoko gospodarsko rast pogosto uresničeval na račun naravnega okolja. Ekologisti običajno z enako imperativnostjo zagovarjajo ustavitev gospodarske rasti zaradi biološkega preživetja, kot na drugi strani ekonomisti zagovarjajo rastočo gospodarsko rast zaradi družbenega preživetja in tudi edine realne možnosti reševanja ekoloških problemov (tehnološki napredek kot sredstvo zaviranja »negativnih zunanjih učinkov« in ne zgolj kot njihov povzročitelj). Dejansko je že pesimistična Meadowsova študija v okviru Rimskega kluba – ne glede na številna protislovja in nedorečenosti – opozorila na tri alternative v okviru omejenosti naravnega okolja: neomejena rast, prostovoljna omejitev rasti in prisilna omejitev rasti, pri čemer naj bi bili realni samo zadnji dve alternativni.

»Samomorilska rast«, tehnološki determinizem (tehnologija določa »način življenja« družbe, ljudi . . .), »trde tehnologije«, manipulacija, dominacija in odtujenost v družbeno produkcijskih odnosih (birokratizacija . . .) . . . povzročajo namreč postopno prevladovanje »negativnih zunanjih učinkov« nad »pozitivnimi« (rast povzroča več škode kot koristi) in v svoji »kontraproduktivnosti« omejuje »kvaliteto življenja«; zato je za preživetje potrebno spremeniti samo razumevanje gospodarnosti, načina gospodarjenja in gospodarske rasti. Ničelna gospodarska rast sama po sebi ne zmanjšuje dosedanjega škodljivega poseganja v eko-sistem (gre zgolj za omejevanje škode), niti ne zagotavlja varčevanja z ireverzibilnimi naravnimi procesi (viri), razen tega pa ima v različnih delih sveta gospodarska rast povsem drugačen pomen: ponekod že ogroža biološko existenco ljudi (kapitalistični center), drugod pomeni edino sredstvo družbenega preživetja (periferija). Rešitev potemtakem ni v ustavitvi gospodarske rasti,

temveč v drugačni rasti, ki jo nekateri imenujejo »organska rast« (Mesarović, Pestel), »kvalitetna rast« (Werner, Linder) in ki označuje rast ob zmanjšanju »negativnih zunanjih učinkov«, izboljšanju kvalitete življenja in povečanja blaginje prebivalstva ob upoštevanju omejitev okolja. Očitno je potrebno dinamično prestrukturiranje gospodarstva (to ni mogoče ob ničelni rasti ali pa le ob velikih oportunitetnih stroških), kjer v gospodarski strukturi dobijo večji pomen tiste panoge in produkti, ki manj onesnažujejo okolje in imajo manj drugih »negativnih učinkov«. Tako se kvalitetno opredeljena gospodarska rast (gospodarski razvoj) in varstvo okolja ne izključujeta, temveč medsebojno pogojujeta. Realna alternativa je torej določena gospodarska rast ob njeni kvalitativni prestrukturiranosti.

Če upoštevanje ekoloških razsežnosti okolja vpliva na strategijo gospodarskega razvoja in vpliva na drugačno razumevanje ekonomske racionalnosti (ki ne izključuje ekološke racionalnosti), potem je očitno tudi merjenje gospodarske rasti protislovno, če ne že napačno. Onesnažena očitno ni le narava, temveč tudi teorija. Dosedanji pokazovalci so namreč bolj kvantitativne narave (družbeni produkt, realni dohodek p. c., narodni dohodek . . .) in ne izražajo niti vseh kvantitativnih dimenzij DP (npr. sive ekonomije) niti njegove kvalitativne opredelitve (»družbeni stroški«). V ekonomski literaturi se je v začetku sedemdesetih let uveljavila alternativna ekonomska kategorija – neto ekonomska blaginja (NEW oz. NEB), ki na eni strani obstoječi metodologiji DP dodaja ocenjeno vrednost »domačega gospodarstva« (sive ekonomije) in vrednotenje prostega časa, odvzema pa stroške okolja in urbanizacije, tako da je na kraju NEB pozitivna, vendar manjša od DP. Dejstvo je, da NEB temelji na objektivnih ali čimbolj objektivno zbranih pokazovalcih (bolj ali manj ocenjenih približkih), da vključuje poleg ekonomskih tudi neekonomske dobrine in da ne zajema zgolj materialnega standarda, temveč socialno blaginjo, življenjsko raven v okviru katere je mogoče kvalitativno zadovoljiti temeljne človeške potrebe (basic needs approach). NEB ne predstavlja maksimiranje (minimiziranje) čistosti okolja (polucije), temveč njegovo optimalizacijo v okviru danih možnosti. Seveda pa tudi pri NEB (Nordhaus – Tobin)⁶ ostajajo nekatere merske zadrege nespremenjene – težko je izračunati sumaren indeks družbenega blagostanja, ker ne obstaja sistem cen, ki bi lahko izmeril različno »težo« vseh teh komponent, kot so npr. sreča, zadovoljstvo, zdravje, diskriminacija, rasizem . . ., toda to nas ne sme ovirati, da v okviru družbenih računov DP ne bi upoštevali teh izredno pomembnih socialnih indikatorjev (njihove ocenjene vrednosti).⁷

7. *Produksijski način (ekonomski sistem) in okolje*

Stara Engelsova misel, da so ljudje brezobzirno ropali naravo, ker so hkrati ropali drug drugega, v bistvu pojasnjuje preprosto a usodno dejstvo človeške zgodovine, da se spor med človekom in naravo pojavlja pravzaprav kot posledica protislovij znotraj družbe, njene razredne strukturiranosti, eksploatacije, dominacije in manipulacije z ljudmi. Raziskovanje odnosov človeka do naravnega okolja je zato v bistvu preučevanje družbenih odnosov v procesu družbene reprodukcije,

⁶ Prva sta nov koncept Net Economic Welfare (NEW) pojasnila W. Nordhaus in J. Tobin, Is growth absolute? Fiftieth Anniversary Colloquium, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, 1972, str. 178.

⁷ Glej Energy, economic growth and environment, ed. S. H. Schrun, J. Hopkins, University Press, Baltimore – London, 1979, str. 14. ~

in ravno zaradi tega je politična ekonomija morala vključiti kot svoj predmet analize (v produkcijskem načinu) tudi problematiko ekologije. V zgodovinskem razvoju se sprva družbena dominacija vzpostavlja z neposrednim obvladovanjem narave, z razvojem tehnike in tehnologije pa se družbena hierarhija in dominacija vzpostavlja posredno – z dominacijo nad ljudmi (neposrednimi producenti), ki obdelujejo naravo. Zadnje je v zgodovinskem razvoju najbolj večje izkoristil kapitalistični produkcijski način, ki naj bi bil s svojo strukturo (blagovna produkcija) in načinom funkcioniranja (akumulacija kapitala in napredek kot *spiritus movens*) globalni krivec ekološke katastrofe. S tega vidika ekologija v bistvu radikalizira zgodovinsko nujnost kapitala, postavlja vprašanje nujnosti reforme ali revolucije kapitalističnega produkcijskega načina, politizira novo področje razrednega boja (ekološko gibanje), zaostrojuje kritiko »zgodnjega socializma« in podobno.

»Kapitalizem gospodarske rasti je mrtev«, polemizira A. Gorz⁸, ker v okviru kapitala ni mogoče blokirati rasti ali vsaj bistveno prerazdeliti obstoječega bogastva (Iličevo neenakost kot »modernizacijo siromaštva«), ker kapital in profitna logika ne preneseta »družbenih stroškov« zaradi »negativnih zunanjih učinkov« v naravnem okolju, ker ekonomska (kapitalska) racionalnost ne more preseči »kontraproduktivnosti« teh »negativnih učinkov« in zato povečana produkcija dejansko povečuje pomanjkanje, namesto da bi ga preprečevala. Če kapitalistični produkcijski način ogroža celotno človekovo (družbeno) in naravno okolje, če gradi svoje bogastvo na hkratnem povečanju pomanjkanja, če naraščajo njegovi »negativni zunanji učinki«, nevidni »družbeni stroški« njegove reprodukcije, in če hkrati na drugi strani ne obstaja otipljiva alternativa (socialistična strategija, politični nosilci), kakšne so potem sploh možnosti preživetja?

Kapitalistična kriza ne sproža zgolj uničevalne (to je zabloda socialistične ideologike), pač pa tudi prilagoditvene mehanizme, ki težijo k novemu ravnovesju z adaptabilnimi spremembami tehnološke, lastninske, organizacijske, upravljalške, motivacijske, koordinacijske strukture, vključno z ideološkimi, političnimi, sociokulturnimi spremembami v procesu akumulacije kapitala – čeprav krize s tem ni mogoče v celoti odpraviti. Potemtakem tudi krize okolja ni mogoče presekat kot gordijski vozle z enim samim zamahom, temveč je povezana s sistematičnimi možnostmi obstoja in reprodukcije kapitalističnega produkcijskega načina, z njegovimi notranjimi adaptabilnimi procesi, ki vključujejo poleg ekonomskih sredstev tudi politične cilje (beg pred tehnofašizmom, birokratizacijo, povečano represijo . . .), saj je lahko sicer ekonomsko tehnološko zmanjšanje entropije povezano s povečanjem družbene entropije na drugih področjih družbene reprodukcije. Ekonomska demokracija človekovega odnosa do narave ne more obstajati brez politične demokracije v družbenih odnosih, zato se v okviru »ekološke kritične zavesti« zavzemamo za družbeno alternativo – eko-socializem, ki pa mu je ljubša »ekonomska dominacija« blaga nad človekom, kot pa politična dominacija človeka nad človekom. Tržno gospodarstvo je pri tem kljub svojim omejitvam in protislovnostim še vedno ustrezno ekonomsko sredstvo učinkovitega gospodarjenja z naravnim okoljem.

Če je ob tem potrebno spremeniti (oz. bolje dopolniti) dosedanja ekonomska logika in ekonomska racionalnost z novimi dimenzijami družbene in ekološke racionalnosti, če v središče pozornosti stopa človek in ne stvar, gospodarska in

⁸ A. Gorz, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 41.

politična decentralizacija in demokratizacija, večja politična odgovornost, samoupravljanje, samopomoč, drugačno pojmovanje rasti, produktivnosti, družbenega produkta in družbenega blagostanja, optimalizacije naravnega okolja (kar v bistvu vse skupaj predstavlja uresničevanje socialistične perspektive), potem to ne pomeni ukinjanje »ekonomije«, temveč njeno drugačno vzpostavljanje, ker je logičen in zgodovinsko povsem razumljiv in možen družbeni proces. Da je pri tem potrebna nova zavest in politična akcija, je samo ena plat medalje, kajti hkrati moramo vzpostaviti čimbolj avtonomno ekonomsko reprodukcijo optimalne ravni kvalitete okolja s pomočjo ekonomskega sistema oz. ekonomskih mehanizmov. Aktivni odnos do okolja je vzpostavljen šele takrat, ko podjetja in drugi ekonomski subjekti vgradijo varstvo okolja v svojo lastno razvojno strategijo in način ponašanja. Če ni zunanje prisile in zavesti, morajo za to poskrbeti ekonomski interes in ekonomska sredstva. Tudi na tem mestu je omejevanje gospodarske dejavnosti zgolj na produkcijske stroške preveč enostransko, saj lahko povečanje ekološko čistejših produkcije (tudi ob povečanju »privatnih stroškov«) poveča ekonomičnost in rentabilnost poslovanja. Potrebna je namreč drugačna poslovna strategija:⁹ širjenje in diferenciacija produktov in trga, alternativna tehnologija, zmanjšanje drugih poslovnih stroškov, izgradnja fleksibilnih produkcijskih sistemov, integriranost poslovnih procesov v posameznih panogah (skupni programi), prehod iz ekonomike proizvodnje na ekonomiko produktov (iz velikoserijske produkcije, masovno tipizirane produkcije na organizacijo po produktih), na dinamično organizacijo malega gospodarstva z novo »mehko« tehnologijo, razvijanje novih produktov z manjšim onesnaževanjem okolja in podobno. Skratka, varstvo okolja je mogoče tako z narodno gospodarskega kot tudi podjetniškega vidika razumeti in obravnavati kot vir koristi za gospodarsko organizacijo in družbo kot celoto. Potrebna je ekonomska kalkulacija naravnega okolja, diferenciacija potreb in povpraševanja po čistejšem okolju, ustrezna ekonomska politika, poslovna strategija – in seveda najširša družbeno ekonomska reforma kot nova ekološka forma.

HUBERT POŽARNIK

Pet tez v prid politizaciji ekologije

1. V preteklih desetletjih je bilo v industrijskih državah in pri nas vse podrejeno blagovni proizvodnji in materialni rasti. Verjeli smo, da lahko le tako zastavimo človeka vredno življenje.

Sedaj prihaja čas zresnitve, saj vedno več ljudi čuti nesmisel vztrajati pri tem početju, ki služi danes samo še statistiki, politiki in večanju kapitala, skoraj nič pa njim samim. Kaj koristi, tako se sprašujejo, ves sedanji razvoj, če postaja vse okoli nas vedno bolj grdo, bolno, dolgočasno, surovo in primitivno? Ali se ne oddaljujemo vedno bolj od tistega, kar so nam obljubljali in kar smo pričakovali, ko iz

⁹ Na tem temelju gradi svojo doktorsko tezo I. Rojšek de Costa, Politika trženja v pogojih varčevanja z naravnimi viri in varovanja prirodnega okolja, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1983.